

CSOMA LAJOS

„Mindent akarunk!” 1968 és az anarchizmus*

Írásom célja 1968 és az anarchizmus kapcsolata, az anarchista mozgalomban ennek hatására végbemenő változásoknak a vizsgálata. 1968 valójában a '60-as évek közepétől a '70-es évek első feléig terjed, utóhatásai pedig a mai napig meghatározóak. Anarchista szemszögből nézve egy világméretű forradalmi fellendülés¹ tetőpontja volt, ennek megfelelően magában az anarchista mozgalomban is forradalmi jelentőségű változások indultak el. A mozgalom szinte minden tekintetben megújult, felfrissült, és bázisa jelentősen kiszélesedett. Minden adott ahhoz, hogy '68 után *új anarchizmusról* beszéljünk.² Ennek a megújulásnak legjobb példája az anarchizmus világszerte ismert jelképe, a bekarikázott A betű. Legelőször 1964-ben egy kis francia csoport, a Jeunesse Libertaire alkalmazta ezt a szimbólumot, használatát 1966-tól átvette a milánói Sacco- és Vanzetti-kör, nyomukban pedig 1968-ra széles körben elterjedt.³

„Semmi hatalmat senkinek!” Anarchizmus – megközelítések, irányzatok

Az anarchizmus változó tudományos értelmezését a mindenkorai politikai viszonyok határozták meg. 1918 előtt volt lehetőség a viszonylag

* A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány 1968-as kutatási projektje keretében készült. A dolgozat és a fejezetek címéül '68-as jelmondatokat választottam.

¹ *Anarchizmus – a harc folyik tovább.* Forradalom füzetek, Budapest, é. n. [1998] 8.; *Anarcho-kommunista Akció*, 1. szám. 1994. 6. Tegyük hozzá, hogy Woodcock értékelése szerint a '68-as diákcsoportok gyakran inkább csak „forradalmat játszottak”. George Woodcock: *Anarchism*. Penguin Books, Harmondsworth, 1986. 386.

² Az új-anarchizmus elnevezés az anarchista szerzőknél elfogadott terminológia, lásd Horst Stowasser, George Woodcock, Markus Henning, Rolf Raasch.

³ George Woodcock: i. m. 8.

objektív, tudományos megközelítésre, ennek megfelelően az anarchizmust a munkásmozgalom egyik irányzatának tekintették, és olyan nagy tekintélyű tudósok képviseltek anarchista szellemiséget, mint a filozófus Schmitt Jenő Henrik vagy a sokoldalú társadalomtudós Szabó Ervin. Az 1945-ig terjedő korszakban a kommunizmushoz hasonlóan száműzték a szalonképes ideológiák köréből. Az 1945 utáni értelmező szótárak szerint az anarchizmus álforradalmi, kispolgári és természetesen túlhaladott munkásmozgalmi irányzat lett. Ennek megfelelően az anarchizmus többnyire nem önálló kutatási témaként került elő, hanem egy-egy kort vagy eseményeket bemutató történeti művekben, mellékszálként. Kivételnek számítanak ez alól Kun Miklós Bakunyint,⁴ illetve Vadász Sándor⁵ és Haskó Katalin⁶ Proudhont vizsgáló írásai. Mahno kozákjai feltűnnek Krausz Tamásnak⁷ az oroszországi forradalomról szóló műveiben, a spanyolországi anarchoszindikalisták Harsányi Iván⁸ tanulmányaiban, Jemnitz János⁹ írásaiban pedig az anarchoszindikalista mozgalmárok. A modern anarchizmus értelmezése azonban kívül esett a tudományos érdeklődésen. Az 1980-as évek második felétől újra lehetővé vált az objektívabb tudományos megközelítés. Különösen a Bozóki András–Sükösd Miklós-szerzőpárost¹⁰ kell kiemelnünk, akik a hazai anarchista mozgalom történetének legrészletesebb feltárását végezték el, ugyanakkor a modern anarchizmus értelmezése náluk is hiányos. A liberális polgári demokrácia szemszögéből kritizálják az anarchizmust, és társadalmi hatóerőnek nem a konkrét mozgalmat, hanem elsősorban az anarchista szellemiséget tartják. Ennek értelmében – habár elismeri létezését önálló mozgalmaként – központi elemének az 1970-es évektől kibontakozó alternatív társadalmi mozgalmakban való feloldódást, a mozgalmak anarchista szellemiséggel való megtermékenyítését tekintik.¹¹

⁴ KUN Miklós: *Útban az anarchizmus felé*. Budapest, 1982.

⁵ VADÁSZ Sándor: A klasszikus anarchizmus ideológiájának fogalomrendszere Proudhon és Bakunyin műveiben. In: HARSÁNYI Iván–JEMNITZ János–SZÉKELY Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Budapest, 1982.

⁶ HASKÓ Katalin: *Marx és Proudhon*. Budapest, 1988.

⁷ KRAUSZ Tamás: *A cártól a komisszárokig*. Budapest, 1987.

⁸ HARSÁNYI Iván: *A Franco-diktatúra születése*. Budapest, 1988.

⁹ JEMNITZ János: Az anarcho-szindikalizmus franciaországi történetéhez 1914 előtt. *Századok*, 1962, 5–6. sz. 96.

¹⁰ BOZÓKI András–SÜKÖSD Miklós: *Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Budapest, 2007., illetve az ő egyéb műveik.

¹¹ Velük ellentétben Colin Ward az együttműködést a szélesebb értelmű „mozgalommal” nem feloldódásnak tekinti, hanem bizonyítéknak az anarchizmus flexibilitására, megújulásra való képességére. Vö. COLIN WARD: *Anarchy in Action*. London, 1973.

1968 és az anarchizmus kapcsolatának vizsgálata magyar nyelven a kezdeteknél tart, minden bizonnyal azért, mert itt nem voltak nagyszabású társadalmi mozgalmak '68-ban, és a szélesebb értelemben vett 1968 iránti érdeklődés is csak a legutóbbi időkben támadt fel. Az anarchizmus történeti átalakulásának szinte nincs magyar nyelvű irodalma, egyedül Konok Péter¹² úttörő jellegű munkáit említhetjük meg.

Az anarchizmus sokszínű ideológiai-politikai-filozófiai irányzat, irányzatai elkülönítésére többféle elképzelés létezik. Abban minden kutató egyetért, hogy az anarchizmus elsődleges lényege az állam- és tekintélyellenesség. Ezen túl néhány központi elem előtérbe állítása révén lehetséges az államellenes irányzatok csoportosítása, az egyén-közösség viszony (individualizmus-kollektivizmus), az erőszak megítélése (forradalmipacifista) alapján, esetleg különálló irányzatnak tekinthető a vallásos anarchizmus is. Az individualista anarchizmus elindítójának Max Stirner tekinthető, és noha az elmúlt századokban számtalan egyéni lázadó tekintette magát anarchistának, az anarchista mozgalom főáramát mindenképpen a kollektivisták megközelítés jelenti. Kollektivista (vagy éppen kommunista)¹³ anarchisták voltak a legismertebb ideológusok (Proudhon, Bakunyin, Kropotkin, Most, Malatesta) és az anarchizmus történetének legnagyobb tömegszervezeteit létrehozó anarchoszindikalisták is. Az erőszak kérdésében a fő irányzat az erőszakot alapvetően elfogadó forradalmi anarchizmus (Bakunyin), de individualista anarchistáknál is gyakori annak használata.¹⁴ Velük szemben a pacifista anarchizmust képviselik a 20. század második felének békemozgalmaiban részt vevő anarchisták, vagy például a német *Grasswurzelrevolution* című magazin. A vallásos anarchizmus legtisztábban Schmitt Jenő Henrik munkásságában van jelen, de az irányzat ismert képviselője az idős Tolsztoj is.

1968-ban a kollektivista-forradalmi anarchizmus játszott döntő szerepet: A társadalmi felfordulás olyan jelenségeivel találkozunk világszerte, amelyekre ez az anarchista megközelítési mód tudta a legadekvátabb válaszokat megfogalmazni. Ugyanakkor a folyamatosan változó „harci helyzet” megkívánta az anarchista elvek állandó felülvizsgálatát, és ez vitákhoz, szakításhoz vezetett. Az anarchista mozgalomban – akárcsak más radikális mozgalmak esetében – ismétlődő vita tárgy, hogy egyálta-

¹² KONOK Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? Baloldali radikalizmusok a 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

¹³ Van különbség a kettő között, de az individualizmussal szembeállítva kezelhetjük őket közösen.

¹⁴ A 19. századi anarchista terroristák többnyire individualista anarchisták voltak, lásd Nicolas HALASZ–Robert HALASZ: *Tiszta szívű gyilkosok*. Budapest, 1972.

lán ki tekinthető hiteles képviselőjének. 1968 tanulsága, hogy forradalmi időszakban a kollektivista-forradalmi anarchizmus képes történelmi erővé válni, míg a „társadalmi béke” helyreállítása után logikus módon kerülnek előtérbe az individualista, pacifista, esetleg vallásos anarchista irányzatok.

Általánosságban megfigyelhető a '68-as mozgalmak aktív résztvevőinek soraiban az anarchista ideológia megerősödése.¹⁵ Ez egyrészt visszahatás az állam hatalmának megnövekedésére, a rendőrség, a hadsereg megerősödésére, az ipar, a tudomány, a kommunikáció és az állami propaganda fejlődésére. Másrészt erre az időszakra általánossá vált a kiábrándulás a „szocialista táborból” és ezzel párhuzamosan a hivatalos kommunista pártokból, így a rendszerkritikus mozgalmak más irányban tájékozódtak. A nyugati kommunista pártok legalisan, a parlamenti demokrácia keretei között működtek – kivéve Nyugat-Németországot –, így természetes, hogy a demokratikus kereteken túllépő, az alkotmányos rendet nyíltan elutasító, törvénytelen akciókat – vadsztrájk, épületek elfoglalása, rendőrök elleni erőszak, rongálás stb. – végrehajtó „forradalmi” mozgalomtól elhatárolódtak. A Prágai Tavasz eltiprása a mozgalmak számára azt bizonyította, hogy a szovjet blokk országaiban valójában nem szocialista társadalmak épülnek, és a Moszkva-barát pártok reagálását az eseményekre úgy értelmezték, hogy nyilvánvalóvá vált a „hivatalos” kommunista mozgalom visszahúzó, ellenforradalmi karaktere.¹⁶ Ilyen körülmények között a baloldali radikalizmus – és ezen belül is elsősorban az anarchizmus – volt az a hiteles antikapitalista irányzat, amely lehetőséget kínált sok, önmagát forradalmárnak tartó aktivista azonosulására.

„Tedd tönkre azt, ami tönkretesz!” Az anarchista mozgalom 1968-ban

Az 1968-at megelőző évtizedekben – 1939-et, a spanyol köztársaság bukásának évét tekintve szimbolikus határvonalnak – az anarchizmussal foglalkozók úgy vélték, hogy a mozgalom végleg a perifériára szorult.¹⁷ Csakhogy a hatvanas években a történelem színpadára lépett egy új lá-

¹⁵ VADÁSZ Sándor: Anarchista jelenségek az 1968. május-júniusi eseményekben. In: SZOBOSZLAI György (szerk.): *Anarchizmus és rendezőelvek*. Budapest, 1986.

¹⁶ Ez a visszafogó politika a '68-as események során – tehát a tényleges harci helyzetben – még erősebbé vált. A „hivatalos” kommunista pártoknak és szakszervezeteiknek jelentős szerepük volt a forradalmi hullám megfékezésében – ebben a korszak értelmezői többnyire egyetértenek, lásd KONOK Péter: i. m.

¹⁷ Geroge WOODCOCK: i. m. 7.

zadó nemzedék, megváltozott a világ, és ezzel az anarchista mozgalom is megújuláson ment keresztül. Mielőtt az anarchista csoportok megjelentek volna, az egyre gyorsabb ütemben terjedő ellenkulturális mozgalmakat már áthatotta az anarchizmus szellemisége. A lázadás divattá vált, és gyakran a divattól indítva új anarchista aktivisták széles köre kezdte el politikai tevékenységét. Diákok, fiatal munkások, ipari tanulók csatlakoztak az egyre nagyobb számban alakuló anarchista szerveződésekhez, olvasták az új anarchista újságokat, amelyek új stílust és nyelvet honosítottak meg. Ez az új aktivista nemzedék a totális felforgatást képviselte, a fennálló uralmi és tulajdonviszonyok mellett elutasította az „apák nemzedékének” életmódját és kultúráját is.

A hagyományos anarchizmus bázisát korábban andalúziai és ukrainai szegényparasztok, gyári és kikötői munkások, autodidakta munkás-értelmiségiek, művészek jelentették. '68-ban ez megváltozott. A *Freedom* magazin 457 olvasójának válaszai alapján az 1960-as évek végén a lap olvasótáborának 15%-a került ki a munkások közül, míg a többség lázadó középosztálybeli fiatalnak vallotta magát (65%).¹⁸ De nem ez volt a legfontosabb változás: igazán lényeges az ideológiai, szellemi megújulás volt. Az új anarchistákat ideológiai rugalmasság jellemezte, nyitottak voltak egyéb politikai irányzatok felé, és kifelé képesek voltak széles körben, számtalan területen együttműködni. Az események szempontjából a legfontosabb a munkás-önigazgatás képviselte volt, ezen a területen ötvözték az anarchoszindikalista és a tanácskommunista, liberter szocialista elképzeléseket. '68 májusában vörös és fekete lobogókat lenggetett a szél a Sorbonne és a Tőzsde épületén ugyanúgy, mint a tüntetéseken és az elfoglalt gyárak bejárata felett. A történelmi hagyományokat képviselő anarchista csoportosulások mellett elhaladt a történelem. Miközben a klasszikus, 19. századi szervezeti-forradalmi elképzelések megőrzésén munkálkodtak, nem tudtak bekapcsolódni az eseményekbe, legfeljebb komoly ideológiai csatákba bonyolódtak az új nemzedékkel. 1968. augusztus 31. és szeptember 5. között nemzetközi anarchista kongresszust tartottak az olaszországi Carrarában, ahol a francia, olasz, spanyol és emigráns bolgár anarchista föderációk, illetve egyéni anarchisták vettek részt. A kongresszuson törésvonalait, és magát a kongresszust is eltérően értékeli az egyes anarchista csoportok. A ma is létező *International of Anarchist Federations* alakuló gyűlésének tekinti a kongresszust,¹⁹ míg George Woodcock véleménye szerint az anarchista

¹⁸ Uo. 412.

¹⁹ www.iaf-ifa.org (2008. 01.15.)

mozgalomnak nincs szüksége központi irányító testületekre,²⁰ az anarchisták e nélkül is képesek az együttműködésre. A kongresszus fiatal küldöttei sokkal fontosabbnak tartották a gyakorlati együttműködést a forradalmi erővel, mint a ragaszkodást az absztrakt anarchista ideálokhoz. A hagyományos irányzat képviselői ezzel szemben elutasították a „marxista-liberter illúziókat”, és leszögezték, hogy továbbra is a munkásmozgalom a forradalom központi szereplője.²¹ Az új anarchista Internacionálé Nemzetközi Titkárságot hozott létre a kapcsolattartás koordinálására. 1971. augusztus 1–4. között Párizsban tartották a második kongresszust, ahol 21 országból 214 küldött jelent meg. A rendszeresen szervezett nemzetközi kongresszusok ellenére semmiképpen sem beszélhetünk valamilyen nemzetközi csúcsszervezetről: ilyen nincs és nem is lehet. Az anarchista mozgalom annyira szerteágazó és sokoldalú, hogy képtelenség lenne közös szervezetben összefogni; ezt egyébként maguk az anarchista alapelvek sem teszik lehetővé.

Az anarchisták leginkább Németországban, Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban tettek szert országos jelentőségre, de Hollandiában az anarchisták évekkel megelőzték elvtársaikat, és olyan működési modelleket dolgoztak ki, amelyek később mintául szolgáltak a többiek számára. Itt született meg a *provo* mozgalom, az anarchizmus megújulásának első jele, 1965-ben. A mozgalom – amely *Provo* címen adott ki lapot – kezdetben radikális fiatalok lázadása volt a rendőrök ellen. Zajos tüntetéseket, erőszakos akciókat szerveztek, ezek szerves része volt a rendőrök provokálása. A *provók* az anarchizmust tekintették a legfontosabb társadalomszervező elvnek, és kijelentették: „Az anarchiának forradalomra van szüksége!”²² Kiáltványban fogalmazták meg a „provotariátus” mozgalmát:

„A *provo* a kapitalizmus, a kommunizmus, a fasizmus, a bürokrácia, a militarizmus, a professzionalizmus, a dogmatizmus és a tekintély ellen küzd.

A *provo* a választás az elszánt ellenállás és a beletörődő megsemmisülés között.

A *provo* minden lehetséges szinten ellenállásra szólít.

²⁰ George Woodcock: i. m. 226.

²¹ Ez utóbbi megállapításról nem volt nagy vita, inkább csak annak értelmezésében, hogy kik is a munkásmozgalom képviselői.

²² *Das Leben ändern, die Welt verändern! 1968 Dokumente und Berichte*. Herausgegeben von Lutz Schulenburg, Edition Nautilus, Hamburg, 1998. 29.

A *provo* tudatában van, hogy végül veszíteni fog, de nem mondhat le az abban rejlő esélyről, hogy egy szívből jövő támadással provokálja a társadalmat.

A *provo* számára az anarchizmus az ellenállás inspiráló forrása.

A *provo* fel akarja újítani az anarchizmust és tanítani a fiataloknak.”²³

A bővülő mozgalom nem volt egységes, igen hamar megjelent a mutualista irányzat is. Ennek köszönhető az egyik legismertebb *provo* akció is, az amszterdami fehérbicikli-akció: több ezer fehérre festett biciklit helyeztek el a város utcáin, ezeket bárki ingyen használhatta. 1966-ban a *provók* nagy tüzet gyújtottak a királyi palota árkádjai alatt, és meghirdették a Fehér ház-tervet, melynek értelmében itt az idő megnyitni a használaton kívüli, de lakható házakat, elsőként természetesen az év nagy részében üresen álló királyi palotát. Ez volt a házfoglaló mozgalom kezdete. 1966-ban indultak az amszterdami helyhatósági választáson, és 13 000 szavazattal szereztek egy helyet a szenátusban. 1967. május 13-án egy happening keretében deklarálták „a *Provo* halálát”, mivel a korábbi speciális agitációra már nincs szükség. A szervezet feloldódott a konkrét helyi tevékenységben, „kitört” a szubkultúrából, és nekilátott egy tekintélyellenes társadalom felépítésének. 1970 januárjában a *Kabouters* (manók) csoport – a *provo* második hulláma – kikiáltotta az *Orange Free State*-et, az új társadalmat: „Egy alternatív társadalom nőtt ki a fennálló rend szubkultúrájából. A földalatti társadalom feltört a föld alól, és az uralkodó hatalomtól függetlenül elkezdte élni és irányítani a saját életét. Ez a forradalom most elfoglalja a helyét. Vége a földalatti létnek, a tiltakozásnak, a tüntetéseknek. Ettől a pillanattól energiánkat egy új tekintélyellenes társadalom létrehozására fordítjuk.”²⁴

A júniusi választásokon 37 000 szavazatot kaptak (11%), és így ott helyet a szenátusban. A *provók* eltávolodtak az anarchizmustól, alternatív pártként belesimultak a polgári demokráciába, és közben Amsterdam a lehető legszabadabb várossá változott. A *provo* mozgalom példaként szolgált először erőszakos utcai akcióival, majd alternatív iskoláival, házfoglalásaival,²⁵ feminista megmozdulásaival, végül pedig a polgári demokrácia keretei között is viszonylag hatásosan működő re-

²³ George Woodcock: i. m. 369.

²⁴ Uo. 370.

²⁵ A házfoglaló (*squat*) mozgalom lényege hogy az üresen álló épületekbe beköltözők nem csupán lakást foglalnak maguknak, hanem kialakítják az ellenkultúra közösségi tereit is. Az utóbbi évtizedekben az anarchizmushoz közelálló szubkultúrák fontos elemévé vált világszerte, még napjainkban is élő és több országban is virágzó tradíció.

formizmusával.²⁶ A *provo* mozgalom erőssége ideológiai nyitottsága volt, de ebben benne rejtett a forradalmi elképzelésektől való eltávolodás programja is. Volt, aki ezt már 1968-ban előre látta: „A provók lázongása valamivel tovább megy, mint a serdülőké, jóllehet a provók sem értik meg, hogy a proletariátus az egyetlen hatalom, amellyel a társadalmat forradalmasítani lehet. Elítélik a proletariátust... elpolgárosodása miatt. A provók csak a mindennapokat akarják megváltoztatni, s nem értik meg, hogy az ilyen elszigetelt változtatás csak reformizmusba torkollik.”²⁷

Az anarchizmus változásainak, ideológiai vitáinak szempontjából különösen tanulságos a német események vizsgálata: az 1960-as évek közepétől egy évtizeden át elhúzódó lázadási hullám központi szereplője volt az anarchizmus. Az itt lezajlott viták, szakítások és törésvonalak a többi országra nézve is modellértékűek.

A lázadás első időszakában a mozgalom középpontjában a diákok álltak, és az egyetemista bázisú SDS (*Sozialistischer Deutscher Studentenbund*). Az aktivisták szinte mindnyájan itt kezdték tevékenységüket. Az SDS 1946. szeptember 2-án alakult, a szociáldemokrata párt (SPD) diákszervezeteként. Az 1950-es évek közepétől egyre inkább balra tolódott, hangsúlyosan atomfegyver- és a militarizmusellenessé vált. Erősödtek a politikai konfliktusok az SPD-vel, végül a szervezetet 1961-ben kizárták a pártból. 1964-től megerősödött az SDS tekintélyellenes irányultsága, ekkortól beszélhetünk a diákmozgalom élénküléséről. A mozgalom központja Nyugat-Berlinben volt, ebben az abnormális helyzetű fél-városban, amelyet 1961 óta fal vett körül. Az ott lakók szigetnek érezték a városukat. A nyugatnémet kormány jelentős anyagi támogatással igyekezett elkerülni, hogy elnéptelenedjen: a letelepülők pénzsegélyt kaptak, és a férfiak mentesültek a katonai szolgálat alól – ennek köszönhetően a város évtizedeken át a rendszerkritikus elemek gyűjtőhelye volt. 1968-ban a berlini diákság volt a lázadás motorja.

1963 őszén alakult meg a *Subversive Aktion*, amely országszerte 3–4 tucatnyi aktivistával működő értelmiségi, diák, művész csoport volt. Müncheni szekciója „utópista-akcionista forradalommodellben” gondolkodott, a nyugat-berlini tagok pedig a kapitalizmus történelmi-gazdasági analízisen dolgoztak. A csoport 1964 augusztusától adta ki az *Anschlag* című újságot. Aktivitásukat happening jellegű akciók, sokkoló hatású röpcédulák, plakátok jellemezték. Novemberben Dieter Kunzel-

²⁶ A különböző alternatív választási listák, zöld pártok számára.

²⁷ Daniel és Gabriel COHN-BENDIT: *Baloldali radikalizmus, orvosság a kommunizmus aggkori betegségére*. É. n., h. n. 24.

mann²⁸ és Frank Böckelmann anarchista SDS-frakciót alakítottak Münchenben. Tanácskommunista klasszikusokat (Pannekoek, Rühle), valamint a klasszikus anarchizmus szellemében íródott antiparlamentális és DGB-szakszervezeti szövetségesellenes iratokat adnak ki, ez utóbbit „Harci szövetség a munkás-önigazgatásért” aláírással.²⁹

1964 decemberében Csombe kongói (Zaire) elnök látogatása ellen tüntető diákok több ízben áttörtek Berlinben a rendőri kordont. 1965 januárjában ugyanitt Rudi Dutschke, Bernd Rabehl és mások akcionista-antiautoriter frakciót alakítanak az SDS-ben.³⁰ Ez év nyarán viszont a müncheni SDS kizárja Kunzelmann és az *Aktion der Räte-sozialisten* tagjait.

1966-ban zajlottak az első nagy ülősztrájkok (*sit-in*) az egyetemeken, majd ez év decemberében Rudi Dutschke felhívására megalakult az APO (*Außerparlamentarische Opposition*), a mozgalom gyűjtőszervezete. 1967 január elsején Berlinben hét taggal megalakult a KOMMUNE I., amely lakó- és harci közösség is egyben. Alapításában részt vett Kunzelmann, Fritz Teufel, Rainer Langhans, és a tagok fluktuációja ellenére látványos akciókkal borzolták az állam és a polgárok idegeit. 1967. április 6-án letartóztatták a kommunatagokat a városba látogató Humphrey amerikai alelnök elleni merénylet előkészítésének vádjával, de hamarosan kiengedték őket, mert a rendőrség csak nagyobb mennyiségű pudingport tud felmutatni bizonyítékul („Puding-merénylet”). Vicces, fantáziadús, mindenfajta tekintélyt romboló röpcédulákat adtak ki, és mivel mindez SDS aláírással tették, kizárták őket az SDS-ből.³¹ Egy áruháznak felgyújtására biztató röpcédula után több kommunatagot perbe fogtak.³²

²⁸ Kunzelmann 1957-ben a müncheni dadaista művészcsoporthoz, a SPUR alapítójához tartozott. 1959-től 1962-ig a Szituacionista Internacionálé német szekciójának tagja. Folyamatosan aktív résztvevője a tekintélyellenes mozgalmaknak. 1998-ban halálát tudató közlemények jelentek meg, de a hír nem volt igaz – így próbált menekülni egy néhány hónapos börtönbüntetés elől, amelyet egy jobboldali politikus tojással való megdobálásáért szabtak ki rá.

²⁹ Dieter KUNZELMANN: *Leisten Sie keinen Widerstand!* Transit Verlag, Berlin, 1998. 47.

³⁰ „Az anarchizmus vádja ismerős számomra... 1966–67 között azt a szemrehányást kaptam, hogy az SDS-be én hoztam be az anarchizmust. Ennek inkább örülök, mint szégyenkezem miatt.” Rudi Dutschke 1975-ben. Idézi: Gretchen DUTSCHKE: *Wir hatten ein barbarisches, schönes Leben*. Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1996. 329.

³¹ Az SDS szerint komolytalan és szubjektivisták a KOMMUNE I. Ők is kommunát alapítanak 1967 nyarán, ez lesz a KOMMUNE II, ahol erőteljesebb politikai elméleti munkát folytatnak, és többek között a Berlinbe látogató Adorno ellen adnak ki röplapot. Mindkét kommuna 1969-ig létezik.

³² A bíróság előtt addig még soha nem látott tiszteletlenséggel viselkedtek. Az írott forrásokban nincs nyoma, de a városi folklórban megőrződött egy legenda arról, hogy egyik tárgyalásán Fritz Teufel felugrott a bírói pulpitusra, és mielőtt lefogták volna, nadrágját letolva elvégezte nagydolgát a bíró előtt.

1967 tavaszán Berlinben megalakult az első *Republikanischer Club*, amely APO aktivisták és anarchisták találkozóhelyévé vált, és ország-szerte újabb klubok alakultak. Az APO-újságokban – például *Konkret*, *Kursbuch* – többek között az anarchista ideálokról is folyt a vita. 1967. június 18-án Frankfurtban megalakult az AUSS (*Aktionszentrum Unabhängiger und Sozialistischer Schüler*), amelyben egyaránt jelen volt anarchista, maoista, trockista irányultság, és néhány hónapon belül már ország-szerte 34 csoportja működött, közel 1000 taggal. 1967-ben egy szimbóliummá vált esemény is történt Berlinben: június 2-án, a Reza Pahlavi perzsa sah látogatása elleni tüntetésen egy rendőr agyonlőtte Benno Ohnesorgot. Az állami erőszak ilyen durva megnyilvánulása sokkolta a mozgalmat, és radikalizálódáshoz vezetett. Rudi Dutschke így fogalmazott 1967 júniusában: „Hónapokig tartó viták eredményeképpen született az az értelmezésünk, hogy a polgári demokrácia, amelyben élünk, kész utat nyitni a háborúellenes mozgalom számára, mégpedig azzal a céllal, hogy az ellenállást mederbe terelje és befogja. Az is világossá vált számunkra, hogy a fennálló társadalom játékszabályai nem azonosak a mi játékszabályainkkal. A diákság politizáltságának kiindulópontja a demokrácia játékszabályaival való leszámolás... Felhívom a nyugatnémet diákokat, hozzanak létre az egyetemeken akcióközpontokat... az egyetemek és a városok átpolitizálásához felvilágosításra és direkt akciókra van szükség.”³³

1967 novemberében egy diákgyűlésen, ahol kétezren vettek részt, megalakították a KU-t (*Kritische Universität*), amely beindította téli szemeszterét, és ellenegyetemként működött. 33 munkacsoport szerveződik, és az előadások, szemináriumok szervezése mellett ebben a szellemi műhelyben készítették elő a Springer-konzern elleni kampányt, a náciellenes kampányt,³⁴ vagy például a Vietnam-kongresszust is.

1968 a mozgalom fellendülésének, a nagy reményeknek, és egyben a korábbi egység felbomlásának és a mozgalom szerteágazásának az éve volt. 1968. február 17–18-án a berlini Műszaki Egyetemen (TU) nemzetközi Vietnam-kongresszust tartottak, az esemény lezárásaként pedig nagyszabású tüntetést tizenkétezer résztvevővel. A kongresszuson Rudi Dutschke mondott nyitóbeszédet: „Az egyetemen belüli és kívüli kultúrforradalmi átmeneti időszakot már nem tudja letörni az uralkodó

³³ Gretchen DUTSCHKE: i. m. 136.

³⁴ A náciellenes kampány lényege a közélet megtisztítása volt azoktól, akik a náci időkben együttműködtek a hatalommal. Minden bizonnyal ez a kampány indított be egy olyan folyamatot, melynek során a német társadalom szembenézett saját múltjával, és jórészt leszámolt a fasiszta örökséggel.

osztály, csupán akkor, ha mindannyiunkat megsemmisít. Túl sokan letünk ahhoz, hogy integrálhasson minket... A jelenlegi fasizmus nem egy pártban vagy egy személyben manifesztálódik, sokkal inkább az emberek autoriter személyiségekké alakításában, a nevelésben, röviden az államapparátus és az intézmények fennálló totalitásában. Az államapparátus elpusztítása a feladatunk, ezen dolgozunk... Elvtársak! Nincs már túl sok időnk... Feladatunk, hogy ne várjunk Godot-ra, az új szocialista pártra, hanem dolgozzuk ki konkrétan az egyének mobilizálásának feltételeit... Alkotó képességünkön múlik a látható és rejtett ellentmondások határozott elmélyítése, akciók szervezése, a tömegek kezdeményező-készségének kibontakoztatása... Éljen a világforradalom és az abból születő szabad társadalom az egész világon!”³⁵

A városvezetés válaszképpen február 21-re nyolcvanezres ellentüntetést szervezett, a szakszervezeti szövetség (DGB) és a Springer-konzern aktív támogatásával, „Berlinből nem lehet Saigon!” mottóval. A Springer-lapok folyamatosan az APO és annak vezetői ellen agitáltak. Az uszítás meghozta eredményét: április 11-én egy neonáci körökkel kapcsolatban álló férfi fejbe lőtte Rudi Dutschkét.³⁶ A düh elöntötte az utcákat. Országszerte heves utcai tüntetések kezdődtek, Berlinben egész napos utcai harc zajlott. Dutschke sok fiatal számára forradalmi bálvány volt, így aztán a zavargások résztvevői között nem csak diákokat, hanem fiatal munkásokat és szakmunkástanulókat is találhatunk. A Springer-érdekeltségeket blokád alá vették, a Berlinben ma is álló Springer-toronyházat felgyújtották.

Május elsején a hivatalos szakszervezeti rendezvények mellett sok helyen tartottak független megmozdulásokat. A berlini APO-tüntetésen negyvenezen vettek részt. A májusi franciaországi események forradalmi perspektívát nyitottak az APO számára, különösen mivel Németországban is tiltakozó akciók, tüntetések, sztrájkok, egyetemfoglalások zajlottak. Csakhogy a sztrájkoló munkások többnyire elhatárolódtak a radikális diákoktól, elvetették módszereiket, és taszítóan hatott rájuk az SDS misszionáriusi fellépése.³⁷ 1968 közepén felerősödtek az APO-n belüli viták, elmélyültek a törésvonalak, széthullt az akcióegység. Ezután a te-

³⁵ Gretchen DUTSCHKE: i. m. 185.

³⁶ A mozgalom legismertebb vezéralakja túlélte a lövést, de 1979-ben a sebesülés utóhatásaként fellépő epilepsziás roham okozta halálát. Merénylője 1970-ben öngyilkos lett a börtönben, miután Dutschke több levelet is írt neki. Gretchen DUTSCHKE: i. m. 244.

³⁷ Peter BIRKE: A vadsztrájkok és a szakszervezetek a Német Szövetségi Köztársaságban (1967–1973) In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Budapest, 2006. 40.

vékenység súlypontja kikerült az egyetemekről. Az APO felbomlását eredményező viták a politikai célok és az aktuális lehetőségek megítélésének különbözőségéből adódtak. A mozgalom egy része visszavonult a hagyományos intézményi politizáláshoz, a szociáldemokrata párthoz, a szakszervezetekhez, a liberális értelmiségi csoportosulásokhoz. A másik tábor, a radikalizálódott diákokat, fiatal munkásokat egyre erősebb forradalmi attitűd jellemezte. Felismerték, hogy a tisztán diákszerveződés nem elegendő a társadalom mobilizálásához, a hatékony politizáláshoz. Bázis- és üzemi csoportok alakításába kezdtek (*Basisgruppen, Betriebsgruppen*).

Az alapvető forradalomelméleti és stratégiai viták az alábbi négy fő pont körül zajlottak: *a Szovjetunióhoz való viszony; szervezeti kérdés: autoriter vagy antiautoriter út; az először felmerülő nőkérdés; és az erőszak problematikája*. Ezek egy olyan folyamatot indítottak el, melynek a végén az SDS 1970. március 21-én feloszlatta önmagát. Érdemes áttekinteni az idáig vezető frakcióharcokat.

Felerősödött a Szovjetunió-ellenes irányzat, amelyet több esemény is erősített. 1968. augusztus 4-én Szófiában, a Világifjúsági Találkozó (VIT) az SDS delegáció tüntetést szervezett az USA-nagykövetség elé, amit a bolgár rendőrség szétvert. A csehszlovákiai bevonulás, a „Prágai Tavasz” eltiprása szintén tanulságos volt. A frakciózás oda vezetett, hogy a szeptemberben tartott frankfurti SDS-kongresszuson kizártak öt „sztálinistát”.³⁸ Ezután egyre erőteljesebbé vált az anarchista és a marxista-leninista gyökerű irányzatok különválása.

1968-ban megélné a nőtagok aktivitása, januárban Marianne Herzog és Helke Sander vezetésével megalakult Berlinben az *Aktionsrat zur Befreiung der Frauen*. Megfogalmazták azt, hogy az SDS-ben ugyanúgy, mint a társadalmi élet minden területén, a nők alávetettek.³⁹ Sok városban alakultak „nőtanácsok”, női csoportok, amelyek az új nőmozgalom csíráit jelentették. Az autonóm nőcsoportoknak jelentős szerepük volt az „óvodamozgalomban” is – az óvodák problémája ebben az időben merült fel a kommunamozgalomban is. Ez országszerte új típusú, tekintélyellenes, elnyomástól mentes óvodák szervezését jelentette, és ha nem is mindig tudatosan, de anarchista nevelési modelleket követtek. 1968 augusztusában megalakult a *Zentralrat der sozialistischen*

³⁸ Akik hamarosan politikai otthonra találtak az 1968. szeptember 26-án megalakított DKP-ban (*Deutsche Kommunistische Partei*).

³⁹ Nem maradtak a szóbeli kritikánál: az SDS egyik, nőkérdés iránt érzéketlen vezetőjét 1968. szeptember 13-án egy SDS-konferencián parádicsommal dobálták meg. Ute KÄTZEL: *Die 68erinnen*. Berlin, 2002. 305.

Kinderläden Westberlins. A novemberben tartott hannoveri SDS-kongresszushoz intézett felhívásában a frankfurti nőtanács arra szólított fel: „Szabadítsátok fel a szocialista vezetőket polgári farkuk hatalma alól!”⁴⁰ A kongresszus férfi vezetősége azonban levette a napirendről a nőkérdést, ezért a nőmozgalom elindult a saját útján.

Erőteljes frakcióharc bontakozott ki a szervezeti kérdés körül, és hamarosan döntő jelentőségűvé vált a centralizáció vagy forradalmi spontaneitás dilemmája. A két fő csoportot – amelyek azután újabb csoportokra bomlottak – leginkább maoistának és anarchistának lehet nevezni. A maoista frakció „proletár” álláspontot képviselt, a tekintélyellenes irányzatot kispolgárinak bélyegezte. Céljuk egy erős központ létrehozása volt.⁴¹ Velük szemben állt a forradalmi spontaneitás elvét képviselő irányzat, ennek tagjai úgy vélték, hogy a szervezeti forma a harc során folyamatos változáson, fejlődésen megy keresztül.⁴²

Megosztónak bizonyult az erőszak megítélése is. A téma folyamatosan napirenden volt, mivel az események során az erőszak új dimenziói merültek fel. 1968. április 3-án Andreas Baader Gudrun Ensslinnel és két társukkal a vietnami tömegmészárlás elleni tiltakozásul felgyújtott két frankfurti áruházat. 1968. november 4-én utcai ütközet zajlott a berlini Tegeler wegen. Horst Mahler⁴³ tárgyalása alkalmából ezer tüntető szervezett, előkészített csatát vívott a rendőrökkel, amelynek során 130 rendőr és 21 tüntető sebesült meg. Sorra bukkantak fel a szabotázsakciókat végrehajtó kisebb csoportok,⁴⁴ ezek 1968-tól 1971 közepéig egyedül Berlinben közel 70 gyűjtogatást és kisebb merényletet hajtottak végre.⁴⁵

⁴⁰ Uo. 14.

⁴¹ Ez a frakció képezte az 1969-től szerveződő kommunista (marxista-leninista) pártok és szervezetek – gyűjtőnévükön *K-Gruppen* – alapját. A legismertebb csoportosulások: *Arbeiterbund für den Wiederaufbau der KPD (ABG)*, *Kommunistische Partei Deutschlands (KPD)*, *Kommunistische Partei Deutschlands/Marxisten-Leninisten (KPD/ML)*, *Kommunistischer Arbeiterbund Deutschlands (KABD)*, *Kommunistischer Bund (KB)*, *Kommunistischer Bund Westdeutschland (KBW)* és további több mint száz csoport. Országszerte mintegy százezer aktivista vett részt tevékenységükben, lapjaik pedig – például *Roter Morgen*, *Rote Fahne*, *Kommunistische Volkszeitung*, *Arbeiterkampf* stb. – több tízezer példányban jelentek meg. De ez már a hetvenes évek... *Fragmente zur Geschichte*. AG Zivilisation und Barbarei, Berlin, 1995. 51.

⁴² A forradalmi spontaneitás elképzeléseihöz lásd Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: i. m.

⁴³ Mahler később *RAF (Rote Armee Fraktion)* aktivistaként került börtönbe, ahol eltávolodott társaitól. 1975-ben, amikor Peter Lorenz túsul ejtett szenátorért több *RAF*-tagot is elengedtek, Mahler nem volt hajlandó elhagyni a börtönt. Leülte a büntetését, majd a kilencvenes évektől neonáci szervezetekhez csatlakozott; jelenleg a neonáci NPD ideológusa és egyik vezére.

⁴⁴ *Tupamaros West-Berlin*, *Haschrebelln*, *Schwarze Ratten*, *Schwarze Front*, *Rote Ruhr Armee*. 1972 januárjában a csoportok nagy része *Bewegung Juni 2*. (Június 2. mozgalom) néven egyesült.

⁴⁵ Célpontjaik amerikai érdekeltségek, bíróságok, bankok, hivatalok, konzulátusok, a reakciós sajtó intézményei voltak. Ronald FRITZSCH–Ralf REINDERS: *Die Bewegung 2. Juni*. Edition ID-Archiv, Berlin–Amsterdam, 1995. 156.

Ezek a csoportok úgy vélték, hogy az önvédelem érdekében minden eszköz megengedett, és az ellenerőszak – ami az állami erőszakra adott válasz – egy új ember megszületésének az útja. Az erőszak ellenzői megalakították a *Demokratische Aktion* (DA), és kidolgozták az erőszakmentes struktúraváltás elméletét.

A fent említett báziscsoportok (*Basisgruppen*) tevékenysége kiszélesedett. Az első csoport Berlin Moabit kerületében alakult 1968 tavaszán, egy évre rá a városban már 11 területi és 13 üzemi csoport (*Betriebsgruppen*)⁴⁶ tevékenykedett. Ezek az üzemek és a kerületek konkrét problémáival foglalkoztak, forradalmi agitációt és oktatást folytattak, nyilvános platformot teremtettek a Springer-konzern újságjai mellett. A báziscsoportok – habár gyakorlatuk egyértelműen anarchista volt – ideológiailag változatos képet mutattak. Az akcióegység kezdetben elfedte a különbségeket, de 1969 során ezek egyre nyíltabb konfliktusokhoz vezettek. A centralizációs törekvésekre adott válaszként egyre többen csatlakoztak az anarchizmus táborához.

A középiskolás fiatalságnak is nagy szerepe volt, 1968–69-ben az ország összes középiskolájában voltak a mozgalomhoz tartozó csoportosulások. A csoportok anarchista szellemiségét mutatja, hogy megfogalmazott követeléseik túlléptek a konkrét iskolai problémákon, és az egyén teljes körű felszabadítását tűzték ki célul.

Az anarchista szellemiség széles körű elterjedtsége ellenére magát anarchistának nevező csoportból nem volt sok 1968-ban. A legnagyobb szervezet az *Anarchistische Arbeiter Bund* (AAB) volt, amely 1968-ban alakult Berlin Spandau kerületében, és az 1970-es évek közepéig működött. Eleinte főleg középiskolások, szakmunkástanulók, fiatal munkások voltak a tagjai, és elsősorban a szabadidő közös eltöltése volt a cél, amit többnyire ifjúsági klubok elfoglalásával valósítottak meg. Idővel tevékenységük kibővült: politikai oktatás, propaganda (graffiti, röpcédulák, újságok), brosrák (például Bakunyin-, Johann Most-szövegekkel), helyi aktivitás (például lakbéremelés elleni tiltakozás). Az AAB-csoportokban átlagosan 10–30 tag volt, kevés nő, többnyire tanulók, munkások, 1–2 diák, a tagok átlagéletkora pedig 18–30 év volt. Berlinben féltucatnyi csoport működött. 1970-ben a május 1-jei felvonuláson több százan vonultak fekete lobogó alatt.⁴⁷

⁴⁶ Markus HENING–ROLF RAASCH: *Neoanarchismus im Deutschland*. Entstehung–Verlauf–Konfliktlinien. Oppo Verlag, Berlin, 2005. 144.

⁴⁷ Markus HENING–ROLF RAASCH: i. m. 152.

Az új anarchista mozgalom csak részben követte a klasszikus anarchizmus elképzeléseit. Szervezetileg rendkívül sokszínű volt, a politikai irányultságú tanácskommunista-anarchista főirányon kívül széles terepe volt az érzelmi indíttatású, szubkulturális kezdeményezéseknek is. „Anarchizmus alatt mi az antiautoriter-liberter karakterrel bíró forradalmi-emancipációs mozgalmak széles spektrumát értjük. A magát anarchistának nevező mozgalmon belül is jelentős különbségek vannak a szó megítélését, magyarázatát illetően. Ezért a feltétel az antiautoriter-emancipációs gyakorlat” – állapítja meg a *Koordinationsbüro der anarchistisch-rätekommunistischen Gruppen* 1972 októberében.⁴⁸

Ideológiai vonatkozásban a mozgalom legfontosabb jellemvonása a tudatos törekvés az anarchizmus és a marxizmus szintézisére: a marxizmus elméleti alapjáról az anarchizmus forradalmi nézetein keresztül eljutni az antiautoriter mozgalom elméletéhez és gyakorlatához. Ezen az alapon dolgozta ki spontaneitáselméletét a Cohn-Bendit testvérpár, Gabriel és Daniel.⁴⁹ Úgy vélték, a spontaneitás – vagyis a merev formákhoz való ragaszkodástól való elrugaszkodás – garantálhatja a forradalmi dinamikát, és ez az, ami az anarchista elképzeléseknek megfelel. Lemondtak a központi vezetésről, de elismerték a forradalmi szervezet szükségességét. A forradalmi avantgárd a társadalmi mozgalomnak alárendelt aktív kisebbség, amely semmiképpen sem degenerálódhat vezető káderek gyülekezetévé. „Az aktív kisebbség az általános mozgalom alkotó része.”⁵⁰ Elutasították a politikai-parlamenti tevékenység minden formáját, és a direkt akciókat tekintették a társadalomátalakító cselekvés egyedüli formájának. „Az akcióbizottságokká, független akciócsoportokká szervezés a városnegyedekben sem előzte meg az akciókat, hanem lépésről lépésre követte. A szervezésnek alkalmazkodnia kellett az akció mindenkori követelményeihez, mert a korábbi szervezeti formák az eljövendő akciók számára nem megfelelőnek és fékezőnek bizonyultak. A szervezet nem öncél, hanem eszköz, átmeneti mozzanat a folyton változó helyzetben.”⁵¹ ...a spontaneitás minden bürokrácia első számú ellensége, sőt, egyenes tagadása. Igaz, soha senki nem állította, hogy egy meghatározott harc nem függ össze előző harcokkal, s ebből a szempontból sohasem is volt spontán, azaz a történelmen kívül álló mozga-

⁴⁸ Markus HENING–ROLF RAASCH: i. m. 157.

⁴⁹ Daniel az ismertebb, ő volt a „diákvezér”. Szereplése ellentmondásos: elméleti tevékenysége nagy jelentőségű, de az események során időnként visszahúzó szerepet játszott. Mintha saját nézeteit nem tudta volna következetesen képviselni... Vö. Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: i. m.

⁵⁰ Uo. 276.

⁵¹ Uo. 87.

lom. A munkásosztály spontaneitása ugyanis semmi egyebet nem jelent, mint azt a képességét, hogy valamely mozgalmat saját magából kiválasson, s hogy saját harci formáit bontakoztassa ki a magukat a munkásmozgalom vezetőinek és kádereinek nyilvánító nagy és kis »élcsapaton« kívül, sőt ezek ellenére is.»⁵² Ezek a nézetek az antiautoriter mozgalom egyes csoportjai számára túl anarchisták voltak. Bernd Rabehl, a mozgalom egyik ideológusa kritizálta az „anarchista dogmatizmust”, a „spontaneitásfetisizmust”. Fontosnak tartotta az akciókat, de a „forradalmi reálpolitika” lenini-maói továbbfejlesztéséből vélte levezethetőnek az elkövetkező feladatokat.

1969 szeptemberében országos vadsztrájk bontakozott ki a fémiparban, amelyhez bányászok is csatlakoztak. A hónap közepére már százötvenezer dolgozó vett részt a „*szeptembersztrájkban*”. Mivel választások előtt állt az ország, a pártok „megértők” voltak, és a szakszervezetek is magukévá tették a követelések egy részét. Ahol azonban ezeket „túlzónak” találták, ott rendőri beavatkozás, vagy a sztrájkoló vendégmunkások ellen mozgósított idegengyűlölők vetettek véget a sztrájkoknak.⁵³ A sztrájkmozgalom hatására az SDS-ben „proletár fordulat” ment végbe. Az aktivisták immár tarthatatlannak érezték a proletariátusnak a kapitalizmusba való betagozódásáról szóló nézetet.

Az SDS a munkásosztály felé fordult, és háttérbe szorult a korábban vallott nézet az egyén önforradalmasításáról. A fordulat földrajzi következményekkel is járt: Berlinben a tevékenység súlypontja a belvárosból átkerült a hagyományos munkáskerületbe, Kreuzbergbe.⁵⁴ Az SDS és vele a tekintélyellenes mozgalom végleg szétszakadt. A legnagyobb csoport a maoistáké volt, ők felszámolt az anarchista elhajlást, és végrehajtották a „káderek kommunista átnevelését”. Kisebb csoport volt a trockistáké, ez ráadásul ellenséges részekre bomlott. Az antiautoriter hagyományokat az *Undogmatische Linke* vitte tovább, nem egy egységes szervezet, hanem mozgalom. Egy része Szocialista Irodákat (*Sozialistisches Büro, SB*) szervezett, a jobb kommunikáció és koordináció érdekében, más csoportok viszont az irodák esetében az autoriter vezető réteg kialakulásának veszélyeire hívták fel a figyelmet. Az irodák a hetvenes évek közepéig anarchista-tanácskommunista gyűjtőpontként működtek.

⁵² Uo. 178.

⁵³ Peter BIRKE: i. m.

⁵⁴ Kreuzberg vált a hetvenes években kibontakozó, a '68-as mozgalomban gyökerező autonómiamozgalom központjává. Itt volt a legtöbb foglalt ház, a mozgalom fénykorában, a nyolcvanas években több mint száz. Az első foglalt házakat a mozgalom mártírjairól nevezték el: Georg von Rauch-Haus (1971), Tommy Weisbecker-Haus (1973), ez utóbbi jelenleg is alternatív kulturális központként működik.

1969 után megszaporodtak a nevükben is anarchista csoportok. 1971. május 11-én Kronstadt-konferenciát tartottak Berlinben, közel 3000 résztvevővel, „Minden hatalmat a tanácsoknak!” mottó alatt. A résztvevők fele egyszerű érdeklődő volt, ötszázra tehető a kommunista csoportok tagjainak száma, és ezren voltak az anarchisták.⁵⁵ 1972-ben 50 városban működtek anarchista csoportok, tagságuk 5-től 100 főig terjedt. A korabeli statisztika szerint 28%-uk középiskolás volt, 24% egyetemista 22% szakmunkástanuló, 19% munkás, 7% egyéb alkalmazott.⁵⁶ 1973-ban már 55 városban működött 70 csoport: 5 üzemi, 10 gimnáziumi, 4 egyetemi csoport, a többi városrészi vagy újságok szerkesztőségében. Projektcsoportok is működtek (például börtöncsoport, iskolai csoport és így tovább.) A mozgalom az 1970-es évek közepére hanyatlásnak indult. Belügyminisztériumi jelentések 1975-ben 26 csoportot és mintegy 500 aktivistát tartottak nyilván, 1977-ben már csak 19 csoportot és 200 aktivistát.⁵⁷

Az anarchista sajtó már 1968-ban fellendült. 1967 végén jelent meg először a *Linckeck*, és 1969-ig működött. Önmagát az első antiautoriter újságként hirdette, példányszáma 3000 és 8000 között váltakozott.⁵⁸ Harcosan tekintélyellenes szellem, satirikus, meghökkentő megjelenés jellemezte. A tartalom államellenes, antiklerikális, SDS-ellenes volt, Bakunyin-szövegek, montázsok, fotók, képregények jelentek meg benne egyszerű tördeléssel. A szabad szerelem jegyében rendszeresen közöltek pornográf fotókat is. A szerveződés kérdését illetően megállapították, hogy a proletárforradalom alapvető feltétele a Párt meghaladása. A lap a *Bild Zeitung* egyik céltáblájává, és így országosan ismertté vált. Több ízben indult eljárás a szerkesztők ellen, akik közül négyet el is ítélték.⁵⁹ A lap kilenc szám után megszűnt. 1968–69 során működött a *Charly Kaputt* című kiadvány. 1968. februártól 1972 februárjáig jelent meg az *Agit 883*⁶⁰ című magazin, amely 10–14 naponta jelent meg – összesen 88 szám –, négyezer és hétezer között változó példányszámban. Ez az újság a tágon értett baloldal fóruma volt, tükrözte a radikális baloldal útke-

⁵⁵ Günter BARTSCH: *Anarchismus in Deutschland*. Fackelträger Verlag, Hannover, 1973. 206.

⁵⁶ Uo. 214.

⁵⁷ Markus HENING–ROLF RAASCH: i. m. 160.

⁵⁸ A korábbi, hagyományos anarchista újságok néhány száz példányban jelentek meg, így például a *Befreiung* vagy a *Zeitgeist*.

⁵⁹ Karin és Bernd Kramer később megalapította a Karin Kramer Verlagot, amely számtalan anarchista könyv mellett 1987-ben kiadta a *Linckeck* reprintjét.

⁶⁰ Először *Agit 883-56-51* címmel, ez volt a szerkesztőség – egy berlin-wilmersdorfi lakóközösség – telefonszáma.

reséseit. A legnagyobb vitát a RAF alapító nyilatkozatának közlése váltotta ki.⁶¹ A szerkesztőség egy része „fegyveres leninistának” bélyegezte a RAF-ot, habár az erőszakot szükséges harci eszköznek tartották. Több militáns csoport elutasította a RAF autoriter dogmatizmusát, és velük szemben anarchista-baloldali kommunista teoretikusokra hivatkozva hangsúlyozták: a széles mozgalomtól elszakadó élcsapat zsákutca. A vita a negyvenfős szerkesztői kollektíva szétválásához, és a lap megszűnéséhez vezetett. A radikálisabb tagok 1971 tavaszán elindították a *Fizz* című magazint, amely anarchista szövegek közlése mellett a városi gerillaharcot propagálta. Tíz száma jelent meg, ebből kilencet lefoglaltak és betiltottak a hatóságok. A szerkesztőségben rendszeresek voltak a házkutatások, és eljárás indult a szerkesztők ellen. Egyikük, Peter Paul Zahl, tíz évet töltött börtönben.⁶²

Az 1970-es évek elején sorra jelentek meg az anarchista újságok. Ezek némelyike rövid ideig létezett (*Berliner Anzündler*, *Hundert Blumen*, *Bambule*), mások néhány évig (*Schwarze Protokolle*, teoretikus magazin: 1972–1977, a müncheni *Blatt*: 1973–1985, *Info-BUG*, *Berliner Undogmatische Gruppen*: 1973–1978), és van olyan is, amely még napjainkban is működik (*Grasswurzelrevolution*, anarcho-pacifista magazin 1972-től). 1971-ben indult a MAD magazin Hamburgban, amely 1973-ban – miután az anarchista projekt lejárátásának szándékával hasonló címen jelentettek meg egy polgári-szatirikus magazint – *Revolte*-ra változtatta a nevét. Az újság 1982-ben szűnt meg, de a szerkesztőség ma is működteti a *Nautilus* kiadót.

Összességében az APO nem tekinthető anarchista mozgalomnak, viszont az anarchizmusnak komoly szerepe volt a mozgalom arculatának és elképzeléseinek kialakításában. Ez ellentmondásos folyamat volt, az anarchizmust – mind kritikusai, mind hívei – sok esetben csupán az akciók gyakorlatára szűkítették le, és időről időre felülkerekedtek az anarchizmust elutasító marxisták.⁶³ Az anarchizmus most, évtizedek után kilépett az árnyékból, és a kapitalista rendszerrel szemben forradalmi alternatívaként jelent meg. Megteremtődtek az új anarchista mozgalom alapjai. Az új anarchizmus hangsúlyozta a marxi kapitalizmuskritika fontosságát, és Marxot Bakunyin mellé helyezte. „Ha az anarchizmus

⁶¹ Die Rote Armee aufbauen. *Agit 883*, 1970. május 22.

⁶² Ulf MAILÄNDER–Ulrich ZANDER: *Das kleine Westberlin-Lexikon*. Berlin, 2003. 308.

⁶³ Ahogy az anarchizmusnak van antimarxista irányzata, a marxista mozgalmak jelentős része elutasítja az anarchizmust. Ám mindkét körben volt és van törekvés az egységre, annak bizonyítására, hogy csak egy antikapitalista mozgalom van. 1968-ban a gyakorlati akcióegység mellett jelentkeztek az anarchizmus és a kommunizmus elméleti közelítésére irányuló törekvések.

az maradt volna, ami Bakunyin idejében volt, egy hulla lenne ma, és Landauerrel valamint Kropotkinnal lenne egyenlő, azaz egy morcos, fogatlan öreg kutya... akkor mi magunk is csak múzeumi darabok lennénk; mérgesek, agresszívak de porlepték és asztmások.” – fogalmaztak a wetzlari anarchisták.⁶⁴

Ez a hang nem tetszett a hagyományos anarchizmus képviselőinek. Akik már húsz éve dolgoztak az anarchista eszmék életben tartásán, hirtelen arra ébredtek, hogy a mozgalom elszalad mellettük. Szkeptikusok voltak az anarchizmus új keletű népszerűségével kapcsolatban. A diákokat tudatlannak tartották, és úgy vélték, akcióikkal csak az anarchizmus erőszakos imázsát erősítik. Különösen ellenszenves volt számukra a marxista tradíciókra való hivatkozás. Augustin Souchy így írt: „Dutsche, Teufel, Rabehl, az APO és az SDS többi szószólója egyáltalán nem ismeri az anarchizmust. Ideológiailag a baloldali marxizmus követői; Adorno, Marcuse valamint Karl Korsch és Ernst Bloch szójegyzékeiből dolgoznak, tehát olyanokra hivatkoznak, akik Karl Marx munkásságának folytatói. Daniel Cohn-Bendit »anarchista-marxizmussal« definiálja önmagát, a fogalmak olyan kombinációjával, amely legalább annyira ellentmondásos, mint egy ateista keresztény.”⁶⁵ A diákok viszont elutasították, patriarchálisnak tartották az anarchisták felvilágosító pózát, avítottak, anakronisztikusnak érezték azt. Történtek kísérletek a párbeszédre, de nem sok sikerrel. Wily Huppertz, aki 1948 óta adta ki a *Befreiung* című anarchista újságot, 1967-ben vitát kezdeményezett, sikertelenül. 1970-ben találkozót szerveztek Hamburgban a régi és az új generációk részvételével, de kétnapos, az anarchizmusról és a marxizmusról folytatott hangos vita után az útjuk végleg szétvált.

A Franciaországban zajló események ismertebbek a németországiaknál, sokan Párizst tekintik '68 szimbolikus központjának. Ennek háttérében az egyik legjelentősebb '68-as esemény, a május-júniusi sztrájkmozgalom – a világtörténelem legnagyobb sztrájkja – áll. A korszak legnagyobb anarchista szervezete az FAF (Anarchista Föderáció), a Daniel Cohn-Bendit nevével fémjelzett akcionista csoportosulások – amelyek a *Március 22. mozgalom* körül összpontosultak –, valamint a spontán forradalmi szerveződésekben aktív *Enragés* (Veszettek), és a baloldali radikalizmus legnagyobb hatású modern megújítója, a *Situacionista Internacionálé* voltak. Az FAF – és lapja, a *La Libertaire* – képviselte a hagyományos anarchizmust, amelynek nem volt tömegbefolyása. Az

⁶⁴ Günter BARTSCH: i. m. 403.

⁶⁵ Markus HENING–ROLF RAASCH: i. m. 130.

új anarchizmus fő orgánuma a *Noir et rouge* újság volt. A „régí” és az új anarchizmus között csakúgy, mint Németországban, bekövetkezett a szakítás. A *Noir et rouge*-ban leszögezték: „A valódi szakítás nem a »marxizmus« és az anarchizmus között van, hanem a liberter szellem és ideák, valamint a leninista, bolsevik, bürokratikus szerveződési koncepció között... Nem félünk kimondani: közelebb állunk a tanácskommunista mozgalom »marxistáihoz«, mint a hivatalos »anarchistákhoz«, akiknek félleninista elképzeléseik vannak a pártszervezésről.”⁶⁶ A gyakorlati mozgalomban az anarchoszindikalista és baloldali kommunista elvek, vagyis a munkás-önigazgatás ideálja vált meghatározóvá. A hivatkozott Cohn-Bendit-mű (*Baloldali radikalizmus. Orvosság a kommunizmus aggkori betegségére*) remek példa az anarchizmus „alkotó” felhasználására. Nem ideológiai doktrínákhoz ragaszkodik – de arról sincs szó, hogy elutasítaná az anarchista alapelveket –, hanem a kapitalizmus minél átfogóbb meghaladására törekszik. „Minden modern tőkés társadalmat az osztályellentéteiből fakadó alapvető ellentmondás szakít szét. A dolgozó lakosság kizsákmányolása egy kisebbség által, újból és újból leküzdhetetlen érdekellentétet hoz létre az osztályok között.”⁶⁷ Felvállalták a baloldali radikalizmus hagyományait, saját elődeik közt említik Marxot és Bakunyint, Rosa Luxemburgot és Mahnót, az I. és a Sztuacionista Internacionálét egyaránt.

Részletesen elemzik a ’68-as eseményeket is. A mozgalom kezdetén a diákság egy jelentékeny kisebbsége az oktatási rendszer kritikájától eljutott a tanulmányok társadalmi funkciójának teljes megkérdőjelezéséig. A diákok által szervezett nyári egyetemek keretet biztosítottak valamennyi tudomány alapjainak átgondolására. Az eredmény az egész társadalmi rend és munkamegosztás megkérdőjelezése lett. Ez adott forradalmi dimenziót a mozgalomnak. A sztrájkmozgalom elemzése során kifejtették a kapitalizmus meghaladásának általuk képviselt programját. Ők ezt kommunistának nevezték, valójában anarchista és tanácskommunista elemekből építkeztek. Központi eleme volt programjuknak az önigazgatás, az autonómia, a föderalizmus, az osztálytársadalom elvetése és természetesen az államellenesség. Megállapították, hogy az egyenlőtlen elosztás kritikája csak a probléma felszínét érinti. Az elidegenedéssel a szabad, alkotó emberi tevékenységet állították szembe. A munka célja valójában az uralkodó osztály uralmának fenntartása. A harc egyre magasabb szintre emelkedése szükségessé teszi a túllépést a közvetlen

⁶⁶ George WOODCOCK: i. m. 271.

⁶⁷ Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: i. m. 155.

igények kielégítésén: a termelők öngazgatását, a termelés saját ellenőrzésük melletti újbóli megindítását. A termelés és a feladatok elosztását helyi és országos tanácsok szervezik. A társadalom átalakításához nem elég a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, mert a kapitalizmusban a termelő is meghatározott piaci értékű árucikk. Az új társadalomban viszont a társadalmilag szükséges munkát a társadalom valós igényei szabnák meg. A társadalom horizontálisan szerveződik, az egyenlőség pedig nem morális alapokon nyugszik, hanem az önemancipáció természetes következménye. A hivatalos kommunista párt és szakszervezete viszont visszahúzó, mivel nem céljuk a kapitalizmus forradalmi úton való megdöntése. Az oroszországi bolsevik gyakorlatot arra hozták példaként, hogyan képes legyőzni a pártbürokrácia a forradalmi munkásmozgalmat.

A mozgalom ideológiai megalapozásában nagy szerepük volt a tanácskommunizmust és az anarchizmust szintetizáló szituacionistáknak.⁶⁸ A hagyományos anarchisták számára az ő tevékenységük is ellenszenves volt. 1971-ben az olaszországi Anarchista Föderáció (FAI) kizárta sorraiból a szituacionistákat, akik válaszképpen leszögezték, hogy egyrészt ennek a föderációnak nem is voltak szituacionista tagjai, másrészt az „anarcho-bürokraták” mozgalmainak nincs köze a forradalmi mozgalomhoz.⁶⁹

Az Egyesült Államokban Németországhoz hasonlóan egy diákszervezet vált a mozgalom kiindulópontjává: a *Students for a Democratic Society (SDS)* a hatvanas évek elején alakult a Michigani Egyetemen. A szervezetben lezajlottak a pozíciók tisztázásához vezető viták, és bekövetkezett a szétválás: külön úton (*Progressive Labour Party*) indultak el a marxista-leninisták (maoisták), önálló mozgalomként újult meg a feminizmus, a radikális, az erőszakot középpontba állító csoport pedig *Weathermen* néven hozott létre szervezetet. A végleges szakítás előtt 1969-ben a *Weathermen* rövid időre átvette az SDS országos koordinációs központját: a helyi SDS-csoportokban volt némi csodálkozás a megváltozott hangvételű, radikális központi állásfoglalások láttán.

A *Weathermen* a szakítás után elsősorban állami intézmények, kormányépületek ellen tervezett bombamerényleteket. 1970-ben a New York-i Tizenegyedik utcában egy lakóépületben, tisztázatlan körülmények között bekövetkezett robbanásban 3 aktivista életét veszítette; ezután a csoport újraértékelte az erőszakra vallott nézeteit, és többen

⁶⁸ A Szituacionista Internacionálé részletes bemutatását lásd KONOK Péter: i. m. 244–263.

⁶⁹ *Situationistische Internationale: Die wirkliche Spaltung in der Internationalen*. Wien, 1997. 63.

is feladták a korábbi harci stratégiát. Az SDS-en kívül a hippí mozgalomból is születtek radikális csoportok. A *Youth International Party (Yippi)* pszichológiai hadviselést hirdetett az *establishment* ellen. Egyik vezetőjük, Jerry Rubin arról beszélt, hogy Amerika mindenkit géppé változtatott, ezért fel kell ébreszteni az emberek érzelmeit. A *yippik* happening jellegű tüntetéseket szerveztek, de nem riadtak vissza a rendőrséggel való konfrontálódástól sem. 1968 augusztusában, majd 1969 októberében Chicagóban több napos utcai zavargások kirobbantásában volt jelentős szerepük. 1966-ban alakult meg a *Motherfuckers* nevű szervezet New Yorkban. Nagy hatással volt rájuk a szituacionizmus. Akcionista-hedonista tendenciát képviseltek, hasonlóan a nyugati parton 1969-ben alakult *International Werewolf Conspiracy*hoz, vagy a Detroitban 1968-ban létrejött *White Panther Party*hoz. Anarchista irányultságú lapok sora indult el, mint például a *Seed*, a *Guardian*,⁷⁰ a *Guerilla*, vagy az ingyenes boltokat, vidéki kommunákat szervező *digger*-ek lapja, a *Digger Papers*.

Nagy-Britanniában a hatvanas évek változásai jól nyomon követhetők az *Anarchy* magazinban, amelynek 1961 és 1970 között Colin Ward volt a szerkesztője.⁷¹ A lap célja az volt, hogy túllépjen a hagyományos mozgalom ideológiai dogmáin. Beszámoltak a világban zajló eseményekről, nyomon követték a diáklázadásokat, de annak szerintük zavaros ideológiai alapjaira is rámutattak. Sok „régí” anarchistához hasonlóan úgy vélték, a diákok „forradalmat játszanak”. Ugyanakkor az *Anarchy* mégis az új anarchizmus képviselőjének tekinthető, mert folyamatosan kereste a lehetőséget az anarchista elképzelések megvalósítására. Ahelyett, hogy vársz a forradalomra: Do-it-yourself! – hirdették. A D. I. Y. szemlélet másoknál is megjelenik: „Képtelenség és a valóságtól idegen dolog azt képzelni, hogy a forradalmat egyetlen, döntő akció útján meg lehet valósítani. A forradalmi folyamat a kapitalizmus eltompultsága ellen napról napra újra kezdődik, az ellen a tompaagyúság ellen, amely megakadályoz bennünket, hogy észrevegyük: mindenütt, bennünk, a munkahelyen és másokhoz való kapcsolatainkban lehetőségek rejlenek arra, hogy kivonjuk magunkat a rendszer alól.”⁷² Az *Anarchy* hangsúlyt fektetett a képzésre, képviselte a megújult feminizmust, a környezetvédelmet, támogatta a házfoglaló mozgalmat. Gyakorlatban mutatták meg,

⁷⁰ A szerkesztők egy része nem találta elég radikálisnak a lapot, ezért elfoglalta és „felszabadította” a szerkesztőséget.

⁷¹ Colin WARD (szerk.): *A Decade of Anarchy (1961–1970)*. London, 1987.

⁷² Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: i. m. 277.

hogy az anarchisták képesek az együttműködésre. „Kezdd el, nem a többiek számára, hanem a többiekkel, saját magadnak, itt és most, a forradalmat!”⁷³

Más utat járt be a forradalmi anarchista irányzatot képviselő *Angry Brigade*, amelynek tagjai 1970 és 1972 között 25 szabotázsakciót, bombabarobbantást hajtottak végre bankok, nagykövetségek, parlamenti képviselők házaiban ellen. Akcióik során mindössze egy sebesülés történt.⁷⁴ A csoportból tizenkét tag került börtönbe. Nézeiteket nyilatkozataikból ismerhetjük meg. „*Angry Brigade*: 6. kommuniké. Forradalmár társaink... Túl sokáig túrtuk tétlenül az erőszakot, amit a rendszer használ. Naponta érnek minket támadások. Erőszak nem csak az, amit a hadsereg és a rendőrség művel, vagy ami a börtönökben van. Erőszak az is, amit ez a vacak elidegenedett kultúra sugároz tv-filmekkel és magazinokkal, és az is, amit a városi élet sivár sterilitása nyújt. Erőszak a munkánk mindennapi kizsákmányolása, ami a nagyfőnököknek hatalmat ad, hogy ellenőrizhessék az életünket és a rendszert saját végzete felé irányítsák. Mennyi Rolls-Royce... mennyi Észak-Írország... mennyi munkásellenes törvény kell még bizonyoságul, hogy a kapitalizmus válságára az uralkodó osztály csak a nép elleni politikai támadással tud reagálni? De a rendszer sohasem fog önmagától összeomlani vagy megszűnni. Egyre több munkás ismeri ezt fel, és erősödik a szerveződés és a harcias politizálás iránti igény... A mi szerepünk mélyíteni a politikai ellentéteket minden szinten. Nem kiadványokkal vagy szocialista frázisok pufogatásával. A mi támadásunk erőszakos. A mi erőszakunk szervezett. Nem az a kérdés, hogy a forradalom erőszakos lesz-e. A szervezett erőszakos harc és a szervezett terrorizmus együtt halad. Ezek a forradalmi munkásmozgalom taktikai eszközei. Ahol két vagy három forradalmár szervezett erőszakkal támad az osztályrendszerre... ott van az *Angry Brigade*. A forradalmárok országszerte használják ezt a nevet a rendszer elleni akciókhoz. Sosem győzött még forradalom erőszak nélkül. Ahogyan az új forradalmi társadalom szerkezetét és programját egyesíteni kell a harc minden pontján, minden szervezeti szinten, ugyanúgy a szervezett erőszak jelen van a harc minden pontján addig, amíg a felfegyverzett forradalmi munkásosztály meg nem dönti a kapitalista rendszert.”⁷⁵

⁷³ Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: i. m. 281.

⁷⁴ Ennyi akciót vállaltak el, de 1968. március és 1971. augusztus között 123 tulajdon elleni merénylet történt Angliában.

⁷⁵ *The Angry Brigade. 1967–1984. Documents and chronology.* London, 1985. 25.

Az erőszak itt is komoly vitákat váltott ki a mozgalomban; a legfőbb ellenvetés az volt, hogy az erőszakos akciók nyomán fokozódott a represszió a teljes baloldali spektrummal szemben. Mások szerint viszont az állami represszió az *Angry Brigade* tevékenysége nélkül is jelen van, és az állam minden esetben üldözi az államellenes erőket – legalábbis ha azok valóban veszélyesek rá nézve.

Olaszországban a diákmozgalom már korán kitört az értelmiségi gettóból. 1967/1968 fordulóján egyetemfoglalásokra került sor, heves utcai összecsapások zajlottak a diákok és a rendőrök között.⁷⁶ Ezzel párhuzamosan a nagyobb üzemekben gyárfoglalások voltak. Széles társadalmi bázisa volt az önsegélyezés különböző formáinak, ami a gyakorlatban a közüzemi szolgáltatásokért való díjfizetés megtagadását jelentette. 1969-től hosszan elhúzódó küzdelem bontakozott ki országszerte, amely kitermelte magából az anarchista gyökerű *operaismo* irányzatot. Olyan szervezetekkel, mint a többbezs tagságú *Lotta Continua*, *Potere Operaio*, *Autonomia Operaia*. Ezek a szervezetek szorosan kapcsolódtak a nagyüzemi munkássághoz, és ez volt eredetileg az *autonóm mozgalom*.⁷⁷ Természetesen voltak különböző „régik” – mint a már említett *FAI* – és új anarchista csoportosulások is.

„A flaszter alatt ott a strand!” 1968 után...

1968-ban nem győzött a forradalom, a kortársak közül sokan vereségeként élték meg az eseményeket. Németországban, Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Államokban többtucatnyi aktivista veszítette életét, és sok százan kerültek börtönbe.⁷⁸ Megváltozott a világ, és nehéz tárgyilagosan megítélni, volt-e értelme az áldozatoknak, a küzdelemnek. „A flaszter alatt ott a strand!” – ez a jelszó ’68-ban azt jelentette, hogy elég felbontani az „útborítást”, és már meg is találjuk a valódi életet. Az utat újraaszfaltozták, de az aszfalt alatt továbbra is ott van az eltemetett strand. A tiltakozó mozgalmakat felszámolták, vagy integrálták a rendszerbe. Az elégedetlenséget reformokkal leszerelték.

⁷⁶ Például 1968 márciusában zajlott Rómában a Valle Giulia-i ütközet. A csata után Pier Paolo Pasolini, a filmrendező kijelentette, hogy a rendőrökkel szimpatizál, mert ők a munkásosztályból származnak, ellenében a középosztálybeli diákokkal.

⁷⁷ Az 1970-es évek második felében megerősödő, ideológiájukban szintén elsősorban az anarchizmushoz kötődő német, holland, dán stb. autonómok már kevésbé kötődtek a hagyományos munkásosztályhoz.

⁷⁸ Mexikóban, Argentínában a mozgalom leverésének nagyságrendekkel több áldozata volt.

Az 1968-as forradalmi robbanáshoz vezető problémák azonban sokszor csak látszólag szűntek meg, a kérdésekre ma sincs válasz.

Az anarchista mozgalom – akárcsak az egész világ – megváltozott. Társadalmi bázisa kiszélesedett, állandósult. Széles anarchista infrastruktúra épült ki, a szervezett és az egyéni anarchizmus jelen van a bolygó szinte minden országában. Az anarchista mozgalom rendkívül tarka, és a különböző rendszerkritikus mozgalmakban is számtalan anarchista hatás mutatható ki. Az anarchizmus 1968-ban bebizonyította, hogy képes alkalmazkodni a változó körülményekhez, és képes autentikus válaszokat megfogalmazni a sorsdöntő kérdésekre. Ez tekinthető dolgozatom legfontosabb tanulságának.